

Knygų lentynoje

ISTORIJOS ŠMĖKLOS IR JŲ TRAMDYTOJAI ATMINTIES KULTŪRŲ TYRIMUOSE

Rec.: Alvydas Nikžentaitis, Michał Kopczyński (sud.), *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.

Humanitarinių ir socialinių mokslų diskursuose jau gerą dešimtmetį netyla kalbos apie „atminties perteklių“ ar „atminties bumą“, kurie vyrauja istorijos, meno, antropologijos ir kultūros tyrimuose¹. Vien 1998–2008 m., remiantis mokslo publikacijų citavimo indeksu *ISI Web of Knowledge*, nuorodų į atminties tyrimus skaičius sudarė 9 500 ir nenustoja didėti². Istorinės / kolektyvinės / kultūrinės atminties tyrimai, besiremiantys tarpdisciplininėmis priemonėmis ir metodologijomis, tapo intelektualine mada, kuri suteikė naujas prasmes mūsų istorijos suvokimui ir neretai leido kontekstualizuoti bei kritiškai įvertinti tautinių tapatybių kūrimosi procesus, kasdienes kultūrinės praktikas, pilietinę savivoką ir net tarptautinę politiką. Atminties plačiąja prasme tyrinėjimai Lietuvą pasiekė ganėtinai pavėlavę. Remdamiesi kritiška atminties studijų recepcija, galime tarti, jog Lietuvos atminties kultūros tyrimai įsiliejo į antrosios atminties tyrimų Vakaruose bangos pabaigą. Pirmoji, siejama su prancūzų sociologu Maurice'u Halbwachsu ir jo kolektyvinės atminties koncepcija, kurią plėtojo Analų mokyklos atstovai, tyrinėję men-

talitetų istoriją ir kasdienybę; antrosios bangos pradininku laikomas prancūzas Pierre'as Nora ir jo žymus projektas, skirtas prancūzų *lieu de mémoire* – atminties vietoms – virtęs septynių tomų kolektyvine, jau klasikine tapusia, istorine studija, vėliau (tiesa, sutrumpinta) išvers-ta į anglų kalbą³ ir išpopuliarinusi atminties studijas anglosaksiškojoje mokslinėje erdvėje. XX a. devintame–dešimtmame dešimtmetyje šią tradiciją lygia greta tęsė ir konceptualiai tobulino vokiečių mokykla, kuri siejama su Jano ir Aleidos Assmannų asmenybėmis – jie pateikė ir išplėtojo naujas kultūrinės, komunikacinės ir socialinės atminties apibrėžtis ir jų sąveikavimą, bei Etienne'o François ir Hageno Schulze's Vokietijos atminties vietų tyrimais⁴. Atminties studijoms diferencijuojantis, populiarėjant, susiduriant su vidinėmis metodų taikymo įtampomis ir apimant vis daugiau tyrimų objektų, XXI a. antrą dešimtmetį pradėta kalbėti apie trečiosios atminties studijų bangos susidarymą⁵.

Lietuvoje istorinės / socialinės atminties ir istorijos politikos tyrinėjimai iki 2010 m.

¹ David Berliner, „Reflections on the Memory Boom in Anthropology“, in: *Anthropological Quarterly*, No. 78 (1), 2005, p. 197–211.

² Jens Brockmeier, *Beyond the Archives: Memory, Narrative, and the Autobiographical Process*, Oxford University Press, 2015, p. 18.

³ Pierre Nora, *Realms of Memory: The Construction of French Past*, Vol. 1–3, New York, 1996–1998.

⁴ Étienne François, Hagen Schulze, *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 Bde., München, 2009.

⁵ Gregor Feindt, Felix Krawatzek, Daniela Mehler, Friedemann Pestel, Rieke Trimčev, „Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies?“, in: *History and Theory*, Vol. 53, No. 11, February, 2014.

buvo ganėtinai sporadiški⁶, tačiau Lietuvos istorijos institutui (LII) su Alvydu Nikžentaičiu priešakyje pradėjus įgyvendinti savo projektą „Atminties kultūra Lietuvoje“ (2009–2013), tiek knygynų lentynas, tiek viešąją erdvę pasiekė kokybiškai ir kiekybiškai nauja Lietuvos istorijos percepcija ir atsivėrė naujos istorinių tyrimų galimybių erdvės. Šalia gausybės skirtingų projekto autorių (Nikžentaičio, Rasos Čepaitienės, Dangirolė Mačiulio, Vasilijaus Saffronovo, Dariaus Staliūno ir kitų mokslininkų) publikacijų ir pranešimų konferencijose⁷ platesnę Lietuvos skaitytojų auditoriją pasiekė dvi kolektyvinės monografijos: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* (sud. A. Nikžentaitis, LII, 2011) ir *Atminties daugiasluoksnisškumas: miestas, valstybė, regionas* (sud. A. Nikžentaitis, LII, 2013), kuriose nuosekliai ir kryptingai buvo: a) pristatytos teorinės ir metodologinės atminties kultūros tyrimų priegios, įvairių koncepcijų ir terminų (kultūrinė atmintis, atminties / atminimo kultūra, kolektyvinė atmintis, istorijos politika etc.) perskyros, skirtumai, vartojimo tradicijos; b) atlikti empiriniai tyrimai, kaip kito atminties kultūra Lietuvoje Pirmosios Respublikos laikotarpiu, sovietinės okupacijos metais ir atkūrus Nepriklausomybę, ir kaip ši kaita gali būti *perskaityta* tiriant miestų erdves.

Baigiamasis ilgamečio tyrimo akordas – *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje* (sud. A. Nikžentaitis ir M. Kopczyński, LII, 2015), knyga ir pristatoma šiame tekste. Šią straipsnių rinktinę

⁶ Irena Šutinienė, Eugenija Krukauskienė, Inija Trinkūnienė, Anelė Vosyliūtė, *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, Vilnius: Eugrimas, 2003; Raimundas Lopata, Alvydas Jokubaitis, Inga Vinogradnaitė, *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.

⁷ Su LII projekto „Atminties kultūra Lietuvoje“ ataskaita ir „intelektualinės produkcijos“ skaičiais galima susipažinti instituto svetainėje <http://www.istorija.lt/mokslas/mokslines-veiklos-ataskaitos/> [2015-11-02].

sudaro dvidešimt septynių autorių iš Lietuvos, Lenkijos, Ukrainos, Rusijos, Baltarusijos ir kt. publikacijos, apimančios atminties kultūrų tyrimus net tik antraštėje paminėtose valstybėse, bet dėmesį sutelkiant ir į Lenkijos, Rusijos ir net Ispanijos atminties kultūras ir visų šių valstybių tarpusavio atminties kultūrų sąveikas, koreliacijas ir įtampas. Reikia pažymėti, kad pirmasis knygos leidimas pasirodė Lenkijoje⁸ (*Dialog kultur pamieci w regionie ULB*, pod redakcją A. Nikžentaitisa i M. Kopczyńskiego, Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2014). Šis faktas neturėtų stebinti, nes būtent „teorinį knygos pagrindą, o kartu ir viso straipsnių rinkinio pavadinimą nulėmė Jerzy’io Giedroycio ir Juliuszo Mieroszewskio Paryžiaus žurnalo *Kultura XX* amžiaus 8 dešimtmetyje sukurta ULB koncepcija, publikuota 1974 metais“ (A. Nikžentaitis ir M. Kopczyński, *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*, LII, 2015, p. 7; čia ir toliau autoriai, straipsniai, puslapiai nurodomi skliausteliuose iš šio leidinio). Giedroycio asmenybė, *Kulturos* žurnalo intelektualinė tradicija ir Mieroszewskio ULB erdvės vizija Sovietų imperijos žlugimo atveju (kuri šių autorių buvo numatyta iškart po Antrojo pasaulinio karo (APK)) tapo šio leidinio šerdimi, aplink kurią ir kuriamas šios knygos pasakojimas.

Šis leidinys⁹, ko gera, atsirado ne tik vykdamas minėtą LII projektą, bet ir veikiamas nūdienos politikos aktualijų, visų pirma, konteksto Lietuvos ir Lenkijos santykių, kurie akligatvį priėjo apie 2010 m. dėl abipusio užsispyrimo ir smulkmeniškumo. Nesiplečiant į politines batalijas, tereikia pažymėti, jog būtent šių šalių intelektualai ėmėsi iniciatyvos megzti tarpusavio dialogą ir ieškoti santarvės kūri-

⁸ Jos elektroninė versija yra laisvai prieinama internete: http://ngoteka.pl/bitstream/handle/item/261/DialogKulturPamieci_CC-BY_bezTemper.pdf?sequence=9 [2015-10-15].

⁹ Tiesa, knygoje neužsimenama apie LII projektą, tačiau šis leidinys, akivaizdu, yra šio projekto, Alvydo Nikžentaičio kartu su bendraminčiais iniciatyvos ir „Giedroycio forumo“ užuomazgų vaisius.

mo trajektorijų įkurtame „Giedroyco forume“ (2012). Tą galime nujausti iš įvadinio knygos straipsnio (to paties pavadinimo kaip knyga), kad būtent iš diskusijų, viešų paskaitų Vilniuje ir Varšuvoje 2011–2012 m., palengva įtraukiant ir kitų ULB valstybių mokslininkus, ir gimė šis rinkinys¹⁰.

Grįžtant prie knygos sandaros, reikia pažymėti, kad minėti dvidešimt septyni straipsniai nėra publikuojami kaip pavieniai, tačiau sudėlioti į teminius skyrius, kurių esama aštuonių, ir, kas svarbiausia, tarp autorių vyksta polemika aptariant vieną ar kitą atminties kultūros fenomeną (Vilniaus okupacijos klausimas (p. 89–106), Holokausto atminimo problematika Lenkijoje ir Lietuvoje žlugus SSRS (p. 323–346) etc.). Tai lengvina knygos skaitymą ir leidžia gilintis į skirtingą atminties kultūrų problematiką tiek teminiu, tiek chronologiniu aspektu. Tarkim, Rusijos ir Lenkijos santykių baruose plušantis istorikas gali rasti Katynės žudynių faktoriaus analizę šių šalių santykiuose XX–XXI a., kuriuos puikiai rekonstruoja iš skirtingų perspektyvų Wojciechas Materskis (*Katynė kaip Lenkijos ir Sovietų Sąjungos / Rusijos santykių veiksnys*, p. 297–312) ir Nikita Petrovas („*Katynės byla*“ kaip Rusijos ir Lenkijos santykių indikatorius, p. 312–323), aptardami Katynės žudynių bylos raidą politiniu abiejų valstybių lygmeniu. LDK tyrinėtojai skyriuje „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūrinis palikimas“ (p. 63–89) ras Alfredo Bumblausko ir Aliaksandro Kraucevičiaus straipsnius, kuriuose rekonstruojamas LDK praeities vaizdinys ir dichotominė jo samprata bei refleksija Lietuvos ir Baltarusijos visuomenėse ir akademinėje polemikoje. Toks žanro pasirinkimas – būtent pristatyti vieną ar kitą atminties kultūros fenomeną iš skirtingų

valstybių autorių perspektyvų, šiame tyrimų etape neleidžia atrasti atsakymų, bet suteikia galimybę identifikuoti esamų ir galimų nesutarimų šaltinius ir plečia tarptautinio mokslinio diskurso erdvę ir dialogą. Tiesa, dialogas tarp autorių knygoje ne visada sėkmingai užmezgamas. Viena vertus, tai turbūt inspiravo skirtingas autorių įsigilinimo į atminties kultūros tyrimų metodologiją ir jos taikymo galimybes laipsnis, taip pat atliekamų tyrimų laukai. Kita vertus, skaitant knygą paaiškėja, kad ne visi autoriai suprato jos koncepciją arba kai kurie autoriai buvo įtraukti ir priskirti prie skyrių, nes netilpo kitur. Šiuo atveju dėl nenuoseklumo (bet tikrai ne dėl kokybės) labiausiai kliūva pirmosios, teorinės, dalies „Europos ir ULB regiono atmintis“ (p. 13–63) sandara. Atminties kultūros tyrimų autoritėtės Aleidos Assmann (kurios vyro, Jano Assmanno, dėka, beje, ir sukurtas knygoje vartojamas „atminties kultūros“ terminas, vok. *Erinnerungskultur* arba *Gedächtniskultur*) straipsnyje „Suskaldyta Europos atmintis ir dialoginio atminimo koncepcija“ iš paukščio skrydžio korektiškai aptariamos visos Europos atminties kultūroje slypinčios įtampos; nagrinėjami Holokausto, gulago ir APK atminimo veiksniai (p. 14), kaip labiausiai skiriantys Europos valstybių visuomenes mentaliniu ir politiniu lygmeniu. Skaitant elegantiškai parašytą tekstą, norisi sutikti su viskuo, kas parašyta, ypač kad reikia dialogo ir įsijautimo į vienas kito trauminę patirtį, bet neapleidžia jausmas, jog viskas kažkur seniai girdėta ir konstatuota. Kas nesutiktų, kad „1. Stalinizmo atminimas negali sumenkinti holokausto atminimo; 2. Holokausto atminimas negali trivializuoti stalinizmo atminimo“ (p. 18)? Tik kažkodėl toks dialoginis atminimas tikrovėje neveikia. Graži esė apie Europos atminties dialoginį atminimą, viena vertus, praturtina intelektualiai (nes Assmann lietuvių kalba mažai ką rasime), tačiau sunkiai integruojama į ULB tyrimų koncepciją. Alvydas Jokubaitis griauna visą Assmann optimizmą

¹⁰ Šioje vietoje reikėtų pateikti techninį nepriteklių lietuviškame knygos variante, kuriame, skirtingai nei lenkiškame, sąmoningai ar ne, prie straipsnių autorių pavardžių nėra parašytas jų universitetas ar / ir institutas, o tai suteiktų papildomos naudingos informacijos apie autorius.

apie dialoginį atminimą ES lygmeniu antrame knygos straipsnyje (*Istorija kaip politinės neutralizacijos veiksnys*, p. 28–39), kurį galima pavadinti savotišku antiliberizmo manifestu. Jokubaitis viskuo (kartu niekuo) apkaltina liberalizmą ir liberalus, vartodamas anoniminių *jie* (nepateikdamas nė vieno konkretaus (asmens, valstybės, įvykio) pavyzdžio): „liberalai mano, kad kiekvieno dalyko vertę gali nustatyti rinka“, „jie kantriai dalyvauja istorinių švenčių minėjimuose, tačiau tai daugiau mandagumo ženklas. Jų moralinę vaizduotę valdo ironija...“ (p. 33). Galiausiai sumala į miltus visą liberalią demokratiją ir Europos Sąjungą, kuri „tam tikrais atžvilgiais panaši į Sovietų Sąjungą. Po neabejotinai Europos Sąjungos naujumu slepiasi panašios politinių argumentų konstravimo matricos“ (p. 36). Šie abu straipsniai iškrinta iš dialogo / oponavimo struktūros, kuri sėkmingai plėtojama likusioje knygos dalyje. Beje, Jokubaičio antiliberizmui atsaką iš praeities „pateikia“ pats Giedroycas Alfredo Bumblauskio straipsnyje (*Jerzy Giedroyco ULB koncepcija: žvilgsnis iš Lietuvos*, p. 39–63), pastarasis per savo asmeninę patirtį traukinyje su Giedroyco raštais¹¹ ir supažindina skaitytoją su ULB sampratos atsiradimu Lietuvos mokslo padangėje, geneze ir intelektualiniu potencialu plėtojant atminties kultūrų dialogą ULB erdvėje: „<...> pats Giedroycas, atsakydamas į kaltinimus per dideliu liberalizmu – kad nesupranta, kaip galima būti per daug liberaliu, lygiai taip pat kaip per daug kultūringu ar išsilavinusiu“ (p. 58). Šiuo atveju tiek Bumblauskas, analizuodamas

¹¹ Kitame savo straipsnyje, „Lietuvos istorija: istorikų koncepcijos vs visuomenėje dominuojantys vaizdiniai“, Alfredas Bumblauskas su Lietuvos ir Lenkijos istorija ir žymiomis asmenybėmis, gimusiomis *kresuose*, supažindina ir tolimųjų reisų vairuotoją (*sic!*), publikuodamas laišką „Atsakymas į TIR vairuotojo klausimą dėl *Wilno NASHE*“ arba tezės lietuvių pozicijai ginčuose su lenkais, besisavinančiais Vilnių“ (p. 76–79), kuriuo tik patvirtina, kad ironija yra gyvybiškai svarbi norint suvokti lenkų ir lietuvių nesantaikos absurdiškumą, ir su ironija tą nesantaiką labai lengva sutriuškinti.

Giedroyco idėjas minimame straipsnyje, tiek toliau Volodymiras Kulykas (*Tautiškas prieš sovietiškas: istorinė atmintis nepriklausomoje Ukrainoje*, p. 181–196), tirdamas Ukrainos atmintį ir tapatybės paieškas, bei kiti autoriai identifikuoja pagrindinius ULB regiono atminties kultūrų įtampas šaltinius ne liberalizme (jo šiame regione iki 1989 m. nė nebuvo), o būtent kitose ideologijose – etnolingvistiniame (ultra) nacionalizme ir komunizme, kurių sukurtos „šmėklos“ persekioja ir veikia ULB regiono valstybių vidinius tapatybių kūrimo(si) procesus ir tarptautinius tarpusavio santykius. Lenkijos atveju tai „Dmowskio ir Pilsudskio karstų“ šmėkla ir iš jos kylanti Piastų bei Jogailaičių idėjomis grįsta Lenkijos užsienio politika (p. 42), Lietuvos – Smetonos šmėkla (p. 70), Ukrainos – Banderos ir Šucevičiaus šmėklos (p. 188–236), kurios atėjusios iš tarpukario ir APK metų. Kita vertus, komunistinių režimų patirtis po APK dar labiau transformavo atminties kultūras (raudonųjų partizanų naratyvo įsivyravimas Baltarusijoje, kurios atminties kultūra buvo ne tik sovietizuota, bet ir homogenizuota Lukašenkos laikotarpiu, nepaisant LDK paralelaus naratyvo raidos, tai knygoje rekonstruojama Elenos Temper, Aleho Dziarnovičiaus ir Nikžentaičio tekstuose, p. 147–181).

Būtent iš XIX a. išnyrančių romantinio nacionalizmo elementų, perėjusių autoritarinių istorijos politikos mechanizmų tarpukaryje smagračius, kurie buvo integruoti, transformuoti bei sintetinti sovietinių okupacijų metais, samplaika pasiekė ULB valstybes po SSRS griūties. Tad knygos autoriai, įkvėpti Giedroyco ir Mieroszewskio, siekia dekonstruoti šiuos „sintetinius“ stereotipų inspiruotus didžiuosius naratyvus. Pastarųjų autorių vizija, suformuota XX a. aštuntą dešimtmetį, kad Lenkija turi atsikratyti savo imperinių vaizdinių (susijusių su kresais, p. 99–147) ir pati būti suinteresuota ULB valstybių demokratine raida, yra pagrindinė knygos tezė. Pirma, Lenkija pagerintų

savo įvaizdį, palaikydama ULB erdvėje demokratinį sanglauda ir bendra istorine patirtimi grįstą diskursą; antra, tai leistų ULB valstybėms, jei jos atsikratytų antilenkiškų stereotipų (Vilniaus klausimas, Voluinė etc.), vieningai priešintis imperinėms Rusijos atminties politikos įtakoms. Tam reikia abiejų pusių pastangų ir įdirbio. Rusijos imperiniai vaizdiniai niekur nedingę ir „imperijos toposas“ Rusijos atminties kultūroje / istorijos politikoje, kaip įrodo Olga Malinova (*Kolektyvinės praeities idėja posovietinėje Rusijoje: savivaizdis ir imperijos palikimas*, p. 257–276), yra politiką (vidaus ir „artimojo užsienio“) ypač veikiantis faktorius. Galiausiai, Andrzej Nowakas konstatuoja (*Imperija rusų politiniame diskurse po 1991*, p. 276–290), kad geopolitiniame kontekste svarbiausias dėmuo ULB regione yra „civilizacijų sandūros“ šmėkla, apsėdusi Rusiją, kurios, kaip atskiros euroazijinės civilizacinės monados, savivaizdis yra ne tik gajus, bet ir vis tobulinamas Putino režimo, kuriant „rusų pasaulį“, į kurį įeina ir ULB erdvė (Aleksandro Dugino ir ypač Aleksandro Panaravo koncepcijose).

Tai, kad knyga pasiekė skaitytoją tik 2015 m., turi tam tikrų neigiamų aspektų – tekstai yra gimę iš 2011–2012 m. diskusijų, nes joje nagrinėjamos Ukrainos ar Rusijos atminties kultūros tų metų geopolitiniame kontekste, kai apie Ukrainos įvykius ir Rusijos agresiją rytinėje Ukrainos dalyje niekas nekalbėjo ir jų nenujautė (Malinova net išvelgė Medvedevo ir Putino dvikovos dėl prezidento posto baigties miglotumą (p. 275)). Kita vertus, tai leidžia retrospektyviai įvertinti laiko ir teorinių (atminties kultūros) įžvalgų trapumą ir XXI a. Rusijos agresyvios politikos nenusipėjamumą, grindžiamą iškreiptais istorijos vaizdiniais.

Antra pastaba susijusi su tekstų vertimu, tikrinių vardų nesuderinimu ar net pačios minties iškraipymu. Pavyzdžiui, viename sakinyje randame tris rašybos tradicijas (originalo rašymą, transkribuotą ir lenkiškąją): „Jonat-

hano Swifto, Voltairo, Jano Jakubo Rousseau [...] Aleksandro Diuma ar Walterio Scotto“ (p. 112)¹²; carienė Jekaterina II tampa Katerina II (p. 242), o Levados tyrimų centras Maskvoje tampa Levandos centru (p. 264). Ispanai, pasirodo, vaikus turi teisę ne įsivaikinti, o „adaptuoti“ (p. 217)¹³, bet tai, ko gera, „postšiuolaikinių Vakarų“ (p. 288)¹⁴ bėda. Verčiant Kulyko straipsnį apie ukrainiečių sovietinio ir nacionalistinio tapatumo priešpriešas bei Rusijos imperinės politikos įtaką išnaudojant APK ir panslavizmo ideologines konstrukcijas kuriant „rusų pasaulį“ (*Ruskij Mir*), šis fantasmagoriškai tekste virsta „Rusiškąja taika“ (p. 186)¹⁵.

Žinoma, tai visiškai nemenkina leidinio svarbos ir į techninius nesklandumus vertėtų žvelgti su vaizduote ir ironija. Šis savotiškas gretimų šalių atminties kultūrų kaleidoskopas taikant naujas teorines ir metodologines priegas turėtų pagelbėti suvokti ir įvertinti mūsų epochą, kritiškai priimti mums įprastus istorinę savimonę ir tarptautinius santykius veikiančius mitus, stereotipus ir persekiojančias praeities bei dabarties šmėklas. Padarytas nedidelis, bet svarbus žingsnis sutramdant šias istorinę vaizduotę audrinančias praeities šmėklas ir pradėta perspektyvi bei įpareigojanti dialoginio atminties kultūrų tyrimų ULB erdvėje tradicija, kuri, reikia tikėtis, bus sėkmingai tęsiama dabartinėje trapioje geopolitinėje situacijoje. Tai dar vienas įrodymas, kad *istorijos pabaiga* dar toli.

Vytautas Starikovičius

¹² Lenkiškame originale: „Jonathana Swifta, Woltera, Jana Jakuba Rousseau, [...] Aleksandra Dumasa czy Waltera Scotta“ (p. 114).

¹³ Lenkiškame originale: „przyznanie im prawa do adopcji dzieci“ (p. 223).

¹⁴ Lenkiškame originale: „postnowoczesny Zachód“ (p. 295).

¹⁵ Lenkiškame originale: „aktywnie propaguje idee „Russkowo mira“ (p. 168).